

ГЕНДЕРНІ ВИМІРИ НЕВЕРБАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Л. О. Ставицька

В статье рассматриваются отдельные проблемы невербальной коммуникации, как она представлена в языке современной украинской художественной литературы. Освещаются некоторые аспекты языка жестов, касаний, запаха, коммуникативные функции приема пищи и семиотики жилища, которые определяют соответствующие ментальные процессы в сознании человека и сопутствующей вербальной коммуникации.

Ключевые слова: невербальная коммуникация, художественный текст, язык жестов, касаний, запаха, коммуникативные функции приема пищи, семиотика пространства коммуникации (жилище)

У статті розглядаються окремі проблеми гендерно маркованої невербальної комунікації, як вона представлена у мові сучасної української художньої літератури. Висвітлюються деякі аспекти мови жестів, дотиків, запаху, комунікативної функції приймання їжі та семиотики помешкання, які зумовлюють відповідні ментальні процеси у людській свідомості та супровідній вербальній комунікації.

Ключові слова: невербальна комунікація, художній текст, мова жестів, дотиків, запаху, комунікативні функції приймання їжі, семиотика простору комунікації (помешкання)

This article deals with the problem of non-verbal communication in the way as one is represented in the language of modern Ukrainian belles-lettres. Some aspects of the language of gestures, body contacts, smell, communicative functions of taking food, semiotics of communication's space (dwelling) having determined appropriate mental processes in human being's consciousness and in attendant verbal communication are elucidated in this article.

Key words: non-verbal communication, work of art, the language of gestures, body contacts, smell, communicative functions of taking food, semiotics of communication's space (dwelling)

Паралельно із звуковою, вербальною комунікацією людське спілкування відбувається за рахунок невербальних кодів, які доповнюють, супроводжують слово або нерідко постають його еквівалентом, тобто виконують самоцінну роль. Гендерна диференціація суттєва для вивчення мови, адже чоловіки і жінки живуть у різних світах і мовах, вони по-різному пізнають і лінгвалізують світ, у них різні стратегії мовної поведінки, в т.ч. невербальної. Найявна у мові диференціація природним чином відображається у художньому тексті, а сам текст є документом для пізнання цих мовних процесів.

Невербальна комунікація має різні вияви.

Прийнято говорити про звукові коди невербальної комунікації (цим займається **паралінгвістика**), тобто про коди, включені у процес мовної комунікації і здатні передавати у цьому процесі смислову інформацію.

Приміром, у чоловіків звичайно більш низький тембр голосу, ніж у жінок. А інтонація постає національно маркованою категорією: <...> і саме народні пісні лепсько їй удавалися, була в неї, бозна-звідкіль, ота природна, жіноцьки-грудна – колодязним провалом углиб – етнічна інтонація, яку фіт підробили <...> (Забужко, Польови...)

Різні жести і жестові рухи (цим займається **кінесика**): чоловіки і жінки по-різному грають обличчям, жестикулюють, виражають свої емоції. Приміром, однаковою мірою характерним і для чоловіків, і для жінок є такий жест, як “притулитися чолом до вікна”: *Відхиливши стільчика коло вікна, він сів і притулювся обличчям до шибки* (Підмогильний, Повість без назви), *Гарячий лоб до шибки притулюю. / Я вранці голос горлиці люблю* (Костенко).

Гаптика – наука про мову дотиків і тактильну комунікацію.

Через дотик своїх рук ми пізнаємо світ. Гендерний вимір цього постулату полягає в одній цікавій закономірності чоловічої поведінки. Київський філософ Хамітов свого часу виділив три чоловічі типи: чоловіка-нудьги, хазяїна і повелителя. Останніх він називає пальцями, якими гроші обмацують буття. У руках таких чоловіків увесь час щось знаходиться, частіше вони крутять брелок від машини. Особливо артистично вони маніпулюють грошовими купюрами. Одного з таких типів подибуємо у повісті М.Матіос “Бульварний роман”: *Ось бачиш, оце, – потряс пакою стодоларових купюр перед самими очима, – найкращі гірчичники. Будь-яку застуду знімають.*

Із жахом дивилась, як його товсті ніжні пальці припасовують новенькі – банківські – папірці на змащені запашиною олією частини тіла.

Гастика – наука про знакові і комунікативні функції їжі та напоїв, про приймання їжі, про культурну і комунікативну функції пригощань.

Можна нерідко спостерегти реакцію жінки і чоловіка на те, як їсть протилежна стать. Не схвалюється, приміром, пожадливе сприймання їжі. Цікавим видається спостереження А. Морговського у повісті “Салаїха, nera...”, в якій відтворена розмова двох чоловіків:

– *Ти ніколи не звертав уваги, як вони їдять? Не вражався, як вони пакують, скільки в них влазить? Готуючи обід, напробується так, що остання пампушка в горлі зупиняється – далі нікуди; вертає чоловік з роботи – сідає і з ним обідати: не задля компанії – вминає аж ніяк не менше. А потім дивується: ну чому я не худну? Та ти, корово, радуйся, що тебе ще не рознесло, як Пинчеру... Немає в світі ненаситнішої тварюки, як жінка.*

– *Законна, – додав Литвиненко.*

У площині гастичних уявлень перебуває низка філософських рефлексій про споживання їжі як код міжособистісних стосунків між статями. Напр.: *Жінки люблять чоловіків, що їх годують. Вони, щоправда, люблять і тих чоловіків, яких годують самі. Однак це зовсім різні відчуття. До чоловіка, якому готує жінка сніданок, обід і вечерю, якому пере і прасує, купає у ванні й чухає спину, жінка почуває те саме, що й до своїх дітей* (Гримич, Ти чуєш, Марго?..).

Ольфакція – наука про мову запахів, смислах, які передаються за допомогою запахів. Опозиція природний запах тіла – парфумів дає чимало для пізнання жіночої і чоловічої психології. Чоловіки найперше цінують природний запах жінки, про це свідчать численні художні дискурси: “*Він ненавидів запахи французьких парфумів, а наші дівки, не знаючи цього, виливали на себе відра отих Пензо, змішаних з Мулінексами і Прем’єр-журами... О, як я люблю природний запах таких язничок!.. – припає до моїх грудей, покусуючи їх крізь тканину ліфчика* (Матіос, Бульварний роман); *Від неї дуже гарно пахло, волосся її дуже гарно пахло, такий японський якийсь аромат* (сам ти японський, мудака, непевне, *Yohji або Yamamoto* або ще якась рідина злоєбуча, ненавиджу парфуми, може, навіть *Magie Noir* або *Hugo Boss Giordani*, або ні, – то, напевне, усеж *Yamamoto*, чи, може, *Christian Lacroix*, *Givechyu* або *DKNY*?..) (Жураківський, Кінець відпустки).

Симптоматичним видається пониження в чоловічій уяві запаху парфумів; з парфумами проходять по в з, а любовна істина проходить к р і з ь: *Дівчина, яка завжди ходить лише повз / своїми парфумами / нагадає мені про ту, що колись / проходила не повз / а наскрізь* (О. Романенко).

Здається, типово жіночим є спостереження про парфуми як запах кохання: “*В темряві вимальовуються струнки ноги, тишині кучері, блимають сережки, кулони, браслети. І парфуми, міцні безсоромні парфуми. Так пахне, коли жінка й чоловік кохаються. Але коли таке виставляється на люди, то вже не по-людськи, по-собачому* (Кононенко, Відгоріли свічки).

У жіночому сприйнятті запах чоловічих парфумів акцентується набагато рідше, натомість так само естетично актуалізується запах природного чоловічого тіла: *смішно, по-цуценячому, нюхав собі передпліччя: щойно з басейну, ще пахну хлоркою, – життям він пахнув, блін, життям!..* (Забужко, Польові...), <...> *щодня будив мене чоловік із смачним вранішнім запахом здорового тіла* <...> (Матіос, Бульварний роман).

– *О, так! На коліна, сучко! На коліна! – голосно зашепотів над самим вухом чоловік із запахом чи землі, чи прілого листя...* (Матіос, Бульварний роман)

Запах чоловічого тіла опосередковується в уяві жінки запахом чоловічих гормонів: *Я відчула запах землі й чоловічих гормонів, що також просилися на волю* (Матіос, Бульварний роман). Одна з героїнь російської письменниці М. Арбатової, негативно характеризуючи чоловіка, помічає, що від нього не пахло чоловічими гормонами. У цій же асоціативній площині перебуває запах чоловічої сперми:... *але як, чорт забирай, пахне мужчина, з яким прецінь два місяці <...> ділилося стіл і ложе? – навіть сперма його, здавалась, не мала запаху...* (Забужко, Польові дослідження з українського сексу). Прикметно, що в уяві чоловіка запах жіночих гормонів ніколи не фігурує.

Проксеміка – наука про простір комунікації, про його структурні, семіотичні і культурні функції. Ми створюємо наші будинки, а потім вони створюють нас (У.Черчіль). Простір, який описує письменник, завжди несе на собі печать художнього героя. Власне, можна говорити про двоспрямованість асоціації людина – помешкання. З одного боку, людина – це фізична істота, обмежена у певному просторі і відокремлена від решти світу поверхнею шкіри... Кожен з нас – це вмістилище, обмежене поверхнею тіла і наділене здатністю орієнтуватися “всередині-зовні”. Тобто в такому сенсі людина – це будинок, але справедливим є також твердження, що будинок людини – це вона сама.

Ми структуруємо простір, у якому мешкаємо, у відповідності зі структурою і власної душі, і власного тіла. Людина здатна у тій мірі обжити простір, у якому мешкає, в якій вона обживає власне тіло. Обживання свого тіла людиною – важливий елемент її екзистенції, про що писала та сама М. Арбатова у повісті “Визит нестарой дамы”: *Человек, не обживший тела, живет в нем всю жизнь, как в снятой квартире, в каждом взгляде видит кособой и в каждом каждом кособой взгляде угрозу – сейчас хозяйка квартиры придут и выгонят!*

У цієї ж письменниці знаходимо заувагу з приводу обжитості жіночого приміщення, яке залежить від чоловічого начала: *Долгое время мне без него было пусто в доме. Как говорится, ничто не придает дому такой обжитой вид, как присутствующий мужчина.*

Простір, у якому ми мешкаємо, несе інформацію про наше глибинне “я”, про наш настрій, стан душі. Неприбране помешкання часто свідчить про внутрішній неспокій, депресивний стан, незадоволення світом і людьми. Саме такі гендерні рецепції приміщення своєрідно розкриваються у площині жіночого образу в художньому творі: *Невдоволення неголупленого тіла позначилося й на господарстві. Я перестала ретельно стежити за своїм громіздким і поки що впорядкованим маєтком. Покоївка також відчула деяку нехоть до роботи, через що в кімнатах палацу назбиралось повно пилуки; садівник невчасно висадив квіти; кухарки частіше пересололювали зупу й пересмажували м'ясо* (Матіос, Бульварний роман).

Цікавим з погляду проксемічних втілень є повість В. Домонтовича “Доктор Серафікус”: *Речі є доконечна приналежність життя. Жити – це вважати на речі і зживатися з речами. Людина повинна опанувати речі, перемогти косну нерухомість речей, втілити в речі частину свого життя. ... Кімната Комахи справляла враження нежитої, а речі й меблі – сторонніх і випадкових, ніби випадкова людина оселилась в порожній засміченій кімнаті, номері третьосортного готелю. Речі з тандити, кімната тандитника. Комаха не обживає не тільки простір кімнати, а й світ речей, серед яких він існує: Ложечка, що її крутив у руках Комаха, раптом падає, дзякає об столик, зривається і губиться десь на підлозі між стільцями.*

Необжиті речі, необжите тіло і необжита душа, яка існує без інших голосів, діалогу з реальністю, непроговореність індивідуального досвіду. Людина, яка втратила свій зв'язок з реальністю, не є людиною в повному розумінні цього слова, вона не є *Nomo loquens* – людиною-мовцем. Саме завдяки мові вона і є людиною, завдяки мові вона здобуває зв'язок із світом та іншими людьми. А тому дисгармонійна мова Комахи цілком органічна у його помешканні: *Він говорив, розтягуючи слова, з перервами між окремими уривчастими нескінченими фразами. ... Кожне слово було відокремлене, існувало само по собі і для себе. ... Жодне слово не означало нічого.* Брак усного спілкування для Серафікуса означає гіпертрофію письма. Він записував усе те, що сказав би дівчині. Ця риса зближує героя з героєм американського фільму «Краще не буває». Коли жінка, якій він симпатизує, хоче висловити свою вдячність, він їй радить записати все.

Інший вимір “чоловічої” проксеміки спостерігаємо у прозі В. Підмогильного “Повість без назви”. Постійний діалог героя з речами у його помешканні зачаровує філософською глибиною: *Для нього лад був повсякчасним здобутком у боротьбі з різнобіжними поривами, щоденною перемогою над собою, щохвилинною боротьбою з хаосом. Якщо не так часто доводилось йому витримувати, як цієї ночі, генеральні бої з собою, то скільки траплялося поборювати дрібні на позір забаванки, що блудно прикривали лице справжніх, великих небезпек! Хіба не почував він іноді солодкої приємності лягти спати, покинувши на столі гамузом папери й книжки, а вранці йти з хати, лишивши позад себе неприбрану постіль? І тим суворіша була його радість, коли він, оханувшись, ретельно прибирав по собі все до найменшої порошинки. Тому він любив лад ревниво – не як щось природне для себе, а як доконечне, чого раз у раз боявся позбутись, Зовнішній світ ніби випав на цей час з його відчуттів, і навколишні речі здавалися не більші як умовними знаками, які він сам мусив з доконечності поставити. Потім майже зненацька його охопив приплив колосальної, різкої енергії, що не згасала більше і не вичерпувалась. Всі м'язи налились залізною снагою, зір став ясний і гострий, і думка чітко сказала йому: шукай і мусиш знайти!*

Звичайно, пропонований аналіз не вичерпує усього багатоманіття невербальної комунікації, якою наповнене життя і художні тексти. Можна присвятити окрему доповідь культурно-семіотичній функції чоловічого і жіночого мовчання, мові очей і т.д. Українську художню літературу ще належить прочитати під кутом зору втілених у ній невербальних кодів і створити словник таких кодів.

Поступила 19.02.2004 г.